

**ҚАЗАҚ ССР ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА АРНАУЛЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ**

**С. М. КИРОВ АТЫНДАҒЫ ЕҢБЕК ҚЫЗЫЛ ТУ ОРДЕНДІ ҚАЗАҚ
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ**

ӨТКЕН ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫ

(методикалық талдау)

АЛМАТЫ 1986

ҚАЗАҚ ССР ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

С.М.КИРОВ АТЫНДАҒЫ ЕНБЕК ҚЫЗЫ ТУ ОРДЕНДІ ҚАЗАҚ
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

ӨТКЕН ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫ

(методикалық талдау)

АЛМАТЫ, 1986.

Составитель : Тубмебаев Ж.К. Методическая разработка
по теме "Категория прошедшего времени".
г. Алма-Ата, Изд. КазГУ, 1986, с.

Рецензент: ТСМАНОВ М.Т.
Доктор филологических наук, профессор.

© Казанский государственный университет
им. С.М.Кирова, 1986.

І. Синтетикалық формалар

Қазіргі қазақ тіліндегі ашық райдың өткен ағының синтетикалық формалары -ды/ -ді, -ты, -ті/, -ған /-ген, -қан, -кен/, ып /-іп, -п/, -атын /етін, -йтын, -йтін/ тұлғалы болып келеді. Парадигметикалық және синтагматикалық тұрғыдан қарастыру аталған шақ түрлерінің функционалды - семантикалық потенциалын айқындауға мүмкіндік береді. Әрбір өткен шақ тұлғасы темпоралдық және модельдік мағыналардың бірлігі арқылы көрінеді.

І. -ды формасы. -ды өткен шақ тұлғасы - түркі тұлдерінің барлығына тән болып келетін, сөйлеу кезеңіне дейін іске асқан қимыл, әрекетті білдіретін негізгі көрсеткіш.

- ды формасының беретін мағыналық қырлары төмендегіше болып келеді.

- ды тұлғалы өткен шақ формасы сөйлеуші өзі қатысқан, бақылаған немесе араласқан іс-әрекет жайлы хабарлағанда қолданылады: "Мен жаңа жылды құрсы қыздармен бір компанияда қарсы алатын болдым", - деп өмірімде бірінші рет ата-анамды алдап кеттім. (Т.Ахтанов).

- ды тұлғасы сөйлеушінің іс-әрекетке қатысына қарай, қимылдың айғақтылығына байланысты айтылған жағдайда қолданылады: "Нурланның тізелері дірілдеп, сол тұрған жерінде отыра кетті". (Э.Шашкин).

Көркем әдебиет шығармаларында автор іс-әрекеттің куәсі болған жағдайда қолданылады: "Екеуіде атып тұрды, Ақ бантикті қыс шешесін асықтыра түсті". (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов).

Ауыз әдебиетінде, көркем прозада кейіпкерлер сөзін беру үшін диалог, монологтарда қолданылады, мұнда автор сол кейіпкерлерге сөз береді:

- Сізге муы кім істеп берді.

- Жер ауып келген бір черкес үйімде жатып, осыны бір жыл істеді. Ақысына бір ат, бурлушпақ ішік бердім. Бір жыл тамағын асырадым". (С.Мұқанов).

"Найзаны о да салды, мен де салдым,
Менен бұрын буганамнан кесіп алды.
Екеуімізге бір өлім болды вой деп
Қанжармен мылықтан беріп қалдым".

(Арқалық батыр).

- ды тулғасын топтағанда айғақты, айғақсыз деп араларына жік қоюға болмайтындығын, бұл тулғаның ауыз әдебиетінде көптеп кездесуі де дәлелдейді.

Ауыз әдебиеті шығармаларындағы бір ерекшелігі - мұнда айтушы (ертегіші, жыршы) айтылған нәрсеге куәгер сияқты қатынаста болады.

"Құбылып бұрыл бұледі,
Табаны жерге тимеді,
Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан сайын өрледі".

(Қобыланды батыр).

- Қыздардың үшеуіне үш шелек беріп суға жіберді. Шелектердің түбі тесік екен, қыздар күн бойына шелекті толтыра алмай әуре болып жүрді". (Қазақ ертегілері). "Хасан құстың айтқанын орындады". (Қазақ ертегілері).

Жоғарыдағы мысалдарда -ды тулғасы сөйлеуші куә болмаған, қауыспалы қимылдарды білдіріп тұр. Осы тулғаны өткен шақ формаларының -ып тулғасымен де алмастырып беруге болады. Бұл екі форма ауыз әдебиеті шығармаларында әрқашан кезектесіп келіп отырады.

- ды өткен шақ тулғасының сөйлеу моментіне дейін болған қимыл, іс-әрекетті беруде де өзіндік ерекшеліктері бар.

- ды тулғасының шақтық мәні сөйлеу кезеңі мен қимылдың іске асуының ара қатысымен айқындалады. -ды тулғасы білдіретін қимылдың сөйлеу моментіне қатысы түрлі сипатта болады.

Сөйлеу кезеңіне дейін жақын арада болған қимылды білдіру.

- ды өткен шағы қыпшақ тілдерінде сөйлеу кезеңіне дейін жақын арада болған немесе тура сөйлеу моменті алдында болған қимылды білдіреді. Айта кететін нәрсе - оны мұндай қолданыста басқа өткен шақ тулғаларымен алмастыру мүмкін емес.

"Қарағым, мына түрімізбен қалай енейік, көксау шалдың хундегі бір аяқ қымызына келдім" (Г.Мустафин).

Бұл мысалдардағы -ды формасы өткен шақтың басқа тулғаларымен алмастырсақ /-ып немесе -ған/, онда қимылдың жақын арада ғана болғандығы сезілмес еді. Айта кететін тағы бір нәрсе - қуаныш, өтініш, т.б. кәңіл-күй өтінішті білдіретін етістіктер кейде -ды формасында осы шақ мәнін де береді.

Н.К.Дмитриев -ды формасының мұндай ерекшелігі ретінде (сөйлеу кезіне дейінгі, жақын арада ғана болған қимылды білдіру) оның іс-әрекетін нәтижесін емес, сол қимылды білдіруі ретінде айтып кетеді. Оған дәлел ретінде мысалдарды ауызекі сөйлеу тілінен де көптеп келтіруге болады. Мысалы; "Қар жауды (қар жауу басталды дегенді білдіреді, бірақ қар жауу тоқталған жоқ).

Шынында да, сөйлеу кезіне дейін жақын арада, немесе сөйлеу кезінің алдында ғана болған іс-әрекетті білдіруі -ды өткен шақ формасының қимылдың нәтижесін емес, оның өзін берудегі ерекшелігі болып табылады. Бұл форма қимылдың жаңа басталып, оның нәтижесі жайлы айтуға ерте кезде де қолданыла береді.

Сөйлеу кезінен кез=келген қашықтықта, оурын болған қимылды білдіруі. Бұндай қолданыстағы ерекшелігі ретінде -ды тулғасының өткен шақ формаларының басқа көрсеткіштермен алмаса алу мүмкіндігін айтамыз. Мұнда шақ формасын таңдап қолдану сөйлеушінің қимылдық нәтижесіне немесе болғандығына назар аударуына байланысты. Сондықтан мұндай алмасулардың арасына тепе=теңдік белгісін қоюға болмайды.

Құрмағас сөйлем құрамында келгенде -ды формасы алмасуға еркін көне бермейді. "Осы сәтте көзім шалып қалды. Қара жорғам аяғын сілкіп жіберіп, жандармен бір кісінеді де, күрс етіп құлап түсті". (Олсмайлов).

- ды өткен шақ формасы сөйлеуші өзі куә болмаған, қатыспаған, бірақ сол уақыттың, қимылдың болғандығы айқын жағдайда да қолданыла береді. Мысалы: "1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталды. Осы тулға басқа өткен шақ көрсеткіштеріне қарағанда, тарихи фактілерді, даталарды беруде жиі қолданылады.

Мысалы: "1954 жылы тың жерлерді игеруге мыңдаған совет жастары аттанды".

Белгілі бір уақытта, бірінен соң бірі болған, өткен шақта болған қимылды білдіруі. -ды тулғасының мұндай мақсатта қолданылуы, сөйлеушіге болған іс=әрекеттің, қимылдың динамикалық картинасын көрсетуге мүмкіндік береді. Сатылай қолданыс сөйлеу моментіне, яғни осы шаққа жақындатудың бір тәсілі ретінде де қызмет етеді.

"Ханбүркіт маған төніп келді де, кілт бұрылып кетті. Жас қанатты орнынан тұрғызып, үстін қақты. Ол өзіме жазықсыздан жазықсыз урысқасын көзіме жас үйіріле қалды". (К.Омаров).

Жоғарыдағы мысалдардағы қимылдар -ды формасы арқылы өзінің эмоциялық - экспрессивтік реңкін жойып тұрған жоқ. Осындай бірінен соң бірі болып жатқан қимыл, іс-әрекетт, уақиғаны беру де -ды өткен шақ тұлғасымен қатар, осы шақ тұлғалары да қатар жүреді. "Сур есек бөсіп барады, ана жүгірмек мені көрісімен ыта жөнелді". (К.Омаров).

-ды тұлғасының тағы бір ерекшелігі, оның бір дүркінді аяқталған қимылды беруі. Бұндай қолданыс көптеген түркі тілдеріне тән. "Гүлина көзін қайта жұмды". (К.Мәшһүр-Жүсіпов).

"Үстіне сауыт кигізді,
Жанына байлап болатты.
Бәліне садақ ілгізді".

(Қобыланды батыр).

"Ас дайындауға бірлесіп, шұғыл кіріскен жас жубайлар дем арада көк костюльдің буын бурқыратып, ішіне картоп, капуста-ларын салып жіберді". (О.Исмаилов).

- ды өткен шақ формасының қимылдың бір дүркінділігін немесе көп дүркінділігін, аяқталғандығын, созықшылығын білдіруі етістік семантикасымен де байланысты. Етістік негізінің сөйлемдегі қолданысына қарай оның қандай мәнде қолданғандығын білуге болады, сондықтан да болар көптеген етістіктер орыс тілінен контекстке байланысты бірде совершенный вид, бірде несовершенный вид түрінде аударылады. -ды формасының осындай мағыналық қырларын айқындауда контексті көзқарас қажет, яғни етістік семантикасы және контекст ескерілуі керек: "Света маған жауап қайырмаған жоқ, қабағын шытынып, аз уақыт үнсіз отырды да маған емес, басқа біреуге айтып отырғандай сөзін бастап кетті". (Т.Ахтанов). "Ашу кернеген Кожкин не қыларын білмеді. Протокол жасайын деп ішкі қалтасындағы қарындашқа қолын салуға бір ойлап еді, тоңу

мен ашу қабыттасқандықтан денесі де, қолы да қалшылдап кетті". (С.Мұқанов).

Басқа түркі тілдері сияқты қазақ тілінде де қимылдың бір дүркінділігін, көп дүркінділігін, созылықтығын, аяқталмағандығын білдіру үшін аналитикалық конструкциялар кеңінен қолданылады. Қазақ тілінде мысалы, бер, шық, кет, жүр, бол, бар, қал, қара, кел, жібер, түс, көр, қой т.б. етістіктері кесемшенің -в, -е, -й, -ып, -іп, -п қосымшаларымен тіркесте қимылдың созылықтығы, аяқталғандығы сияқты тағы басқа мағыналар береді. "Айбала орнынан тұрып, үстіне күпісін, аяғына пимасын киіп тысқа шығып кетті". (С.Мұқанов).

Сонымен -ды өткен шақ формасы ауыз екі сөйлеу тілінде, публицистикада, ғылыми, көркем әдебиет тілінде кең қолданылады. Бұл тұлға - қазір де түркі тілдерінде елеуді өзгеріссіз қолданылатын ұзақ тарихы бар шақ формасы. Қимылдың іске асуының сөйлеу кезеңіне қатысына қарай -ды формасы сөйлеу моментіне дейін жақын арада болған немесе сөйлеу кезеңі алдында ғана болған немесе сөйлеу кезеңінен көп бұрын болған іс-әрекетті білдіреді.

-ды өткен шақ формасы қимылдың түрлі сатыларын - созылықтықты, дүркінділікті, аяқталған, аяқталмағандықты беруге де қабілетті.

-ды тұлғасы қазақ тілінде стильдік мақсатта ауысып қолданылуға да бейім.

2. -ған өткен шағы. Бұл шақ формасы түркі тілдерінің көпшілігіне тән, сан қырлы мағыналық реңктері бар, өнімді қолданылатын тұлға болып табылады. -ған өткен шағының грамматикалық тасиғатының күрделілігі оның дербес шақтық және модальдік ма-

ғыналарын көрсету арқылы айқындала түседі.

-ған өткен шақ формасы сөйлеуші үшін оның бұрын болған фактіні білдіреді. Бұл жағдайда оның қызметі -ды өткен шақ формасымен уштасады.

"Султанмахмұты мініп келу үшін, атын үйіне қайырып Шоқыт өзі қыла да қонып қалған" (Д.Әбішев).

Келтірілген сөйлемдегі -ған өткен шақ формасы баяндауыштарды -ды тулғалы өткен шақ формасымен де беруге болады. Екі жағдайда да екі шақтың формасы өткенде болған іс-әрекет, қимылдың айғақтылығын білдіріп тұр. Алайда, бұл формалардың мағыналық сәйкестігі бәрібір тең дәрежеде емес. Бұлардың арасындағы айырмашылық, Н.К.Дмитриев айтқандай екі форманың да осы шаққа қатысы дәрежесінде. -ды тулғалы шақ формасы қимылды осы шақпен байланыстырмайды, тек өткенде болған факті жайлы хабарлайды. Ал -ған шақ формасы өткенде болған іс-әрекетті қазіргі кезеңмен жалғастырады. Оны осы шақ көзқарасы тұрғысы жағынан қарастырады.

Бұл жағдайдағы сөйлеуші қимылдың өзіне, динамикасына емес, нәтижесіне баса көңіл бөледі.

-ған тулғасының перфектілік мағынасы дегенде, торкологиялық әдебиетте оның қимылдың өзін емес, нәтижесін білдіруі ұғынылады. Бұл форманың мағынасы баяндауыш қызметінде қолданылуына байланысты өткен шаққа айналған -ған есімшесінің табиғатынан туындайды.

Н.К.Дмитриев башқұрт тіліндегі -ған өткен шақ формасының құрылымдық жағынан өткен шақ элементтерінің осы шақ элементтерімен комбинациясы деп қарастырады да, оны "прошедшее настоящее" (перфект) деп атайды. Башқұрт тіліндегі "ылғанмын" сөзін "я сем

тот который взял (орал)" деп береді.

Б.А.Серебряников шақ тулғаларының осындай мағыналық ерекшеліктері жайлы былай дейді: "Особенность значения глагольных времен в значительной степени определяется историей происхождения".¹

Егер -ған өткен шақ формасы тарихи тұрғыдан осындай шықтауыштық тіркеспен пайда болған болса, онда шынында да алғашқы қалпында -ған тулғасы перфектілік мәнде жұмсалған болуы керек. Яғни сөйлеу кезінде нәтижесі бар қимылды білдірген. Алайда, -ған тулғасының өткен шақ мәнін білдіруде тек осы қырымен шектеліп қалмайтынын айтуымыз қажет.

Сонымен -ған өткен шақ формасы қазақ тілінде перфекті ретінде мынандай жағдайларда қолданылады.

Сөйлеу кезінде нәтижесі бар, өткен шақта болған іс-әрекетті білдіру үшін, Мысалы: "Оның осы кешелігі мен күншілдігін сынап Султанмахмұт "Күншіл Ақкірпік" деген өлең шығарған". (Д.Әбішев). "Содан табандатқан үш ай төсек тартып, өлімнен әрең қалған". (Д.Әбішев).

Бірінші мысалдағы -ған өткен шақ формасы сөйлеу кезінен бұрын болған істі жай ғана хабарлап тұрған жоқ. Султанмахмұт шығарған өлеңнің қазіргі кезеңмен байланыстылығына баса назар аударылып отыр. Екінші мысалда да осы сияқты.

-ған формасының диалогті сөйлемдердегі ерекшелігі жайлы Ұ.Маманов былай дейді:

Диалогті сөйлемдерде бұрынғы өткен шақ формасының мағынасы тіпті анығырақ аңғарылады.

- Жәкіш, сен Жүмекене нене сәлем бермейсің.

-Жүмекенді мен әлгіңде көріп, сәлем бергенмін.

Бұл сөйлемде де сөйлеуші. (Жәкіп) Жүмекене сәлем бергендігі туралы жай баяндап тұрған жоқ, соған көңіл аударып, ой салмағын түсіріп айтып тұр".¹

"Бір күні нан дүкенінде кезекте тұрған" (С.Жүнісов).

"Жоқ, мама. Жай әшейін. Кеше түні бойы емтиханға дайындалғам". (С.Жүнісов).

Аталған мысалдарда сөйлеуші қимылдың тек болғандығын хабарламайды, оның басқа іс-әрекетпен байланыстылығына назар аударылады.

Егер сөйлеуші үшін қимылдың тек болғандығы ғана басты нәрсе болса, онда оны білдіру үшін -ды тұлғалы өткен шақ формасын қолданған болар еді. Алайда, мұнда, басты назар көрсетілген қимылдың басқа іс-әрекетпен байланыстылығына аударылып отыр.

-ған шақ формасының болған қимылдың нәтижелілігінің тұрақтылығын білдіретін де жайлары бар. Мысалы: "Халқының мынау құрметіне, асылдарын еске түсіріп жатқан ұлы күнде жан күйігін сыртқа шығармастан тістей қатып, көңілін бейіл ұстауға бекіген (Д.Әбілев). "Мінез-әрекеттері де, қазақтың бұлықшылығымен кірленбеген" (Д.Әбілев).

Бұл мысалдардағы өткен шақта іске асқан қимылдың нәтижесі тұрақтылыққа айналғандай болып көрінеді. Оның мәні қазіргі шақта да жойылмағандай.

Кейбір жағдайларда -ған өткен шақ формасы өзі куә болмаған, бірақ растығына сенімді қимыл, оқиғаларды хабарлайды, Мысалы: "Шевченко өзінің Қаратауда экспедицияда болған кезінде жетіс-

1. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы, 196

тен астам сурет салған" (Е.Мырзабеков). "Ж.Жабаев кедей семьясында туған, оның балалық шағы жоқшылықта өткен".

Бұл қолданысында -ған өткен шақ формасының қызметі -ды өткен шақ формасына жақындайды, -ды және -ған көрсеткіштерін мұндай жағдайларда аймастырып қолдана беруге болады.

-ған өткен шақ тұлғасы қимылдың түрлі сатысын беруге де байім. Бұнда етістік семантикасы мен қосымша лексикалық көрсеткіштер және контекст белгілі бір роль атқарады.

Бір дүркінді қимылды білдіруі: -Е, жүр-дағы жылды неме. Бүгін осында маза бермеген соң әжең екеуміз қуып шыққамыз (М.Әуезов). Созылыққы, көп дүркінді қимылды білдіруі: Күнүзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған (М.Әуезов). Көз ұшына кетіп ұзап алып, ылғи жапа=жалғыз шауып отырған.(М.Әуезов).

-ған өткен шақ формасы сөйлеу моментінен бұрын түрлі қашықтықта болған қимыл, іс-әрекетті білдіреді. Жұмабай қалада бұған түсініксіз бірәз мінездер істеген (М.Әуезов). Құлжан сонау аяқтағы Сыбан ішіндегі нағашыларын іздеп барып, алып қашып келген (М.Әуезов). Иә, мен соларды тексере келгемін (С.Жүнісов).

Сонымен -ған өткен шағының қазіргі қазақ тіліндегі қолданылу өрісі оның шақтық және модальдік тұрғыдан өзіндік мағыналық ерекшеліктерінің бар екендігін көрсетеді.

3. -ыпты өткен шағы. Өткен шақтың бұл түрі - қазақ тілінде -ды өткен шақ тұлғасынан кейінгі ең өнімді форманың бірі. Зерттеулердің көрсетуінше, -ыпты өткен шағының М.Әуезовтың "Абай жолы" романындағы қолданылуы төмендегідей болып келеді. Ең жиі қолданылғаны ІІІ жақта (1391 рет), одан кейін ІІ жақ (54 рет), сонында І жақ (43 рет).¹

1. Мырзабеков С. Статистико-лингвистический анализ структуры глагола современного казахского языка. АҚД, Алма-Ата, 1973. стр. 22.

Аталған шақ тулғасының сөйлеу кезеңіне қатысы және модальдік реңктерін айқындау арқылы оның функциональды - семантикалық сыпаты танылады.

-ыпты өткен шағының негізгі мағыналық ерекшелігі ретінде сөйлеуші куә болмаған, қатыспаған не оның еркінен тыс болған я басқа біреулерден естіген іс-әрекетті білдіруі ұғынылады. "Соны іздеп табамыз деп, екеуі Қызылшоқының Шыңғыс жаққа қарған шеткі тумсығына дейін барып қалыпты" (М.Әуезов). "Сіз қарғанды мен Ақсуыратқа отыз жылдың ішінде төрт мыңнан аса жұмыскер жинап беріпсіз" (Ғ.Мүсірепов). "Сол Тақыр Омардың ауылына бір бастығы мен жеті солдат барыпты. Омар бәрін алдап, хетеуін де өлтіріпті. (С.Сейфуллин). Берілген мысалдарда -ыпты өткен шағы айтушы араласпаған, қатыспаған, реальды фактілерді білдіреді. Мұндағы қимылдар сөйлеушіге басқа бір мәліметтер не іс-әрекеттің нәтижесі, салдары арқылы белгілі болған. Бірінші мысалда Абай мен Жиреншенің Қызылшоқының шетіне дейін барып қалғандығы, қоян іздеудің қызығының әсерімен, яғни қимыл еріксіз, байқаусыз күйде іске асқан. Екінші мысалда -ыпты өткен шақ формасы сөйлеушінің назарынан тыс, ол куә болмаған, басқа біреуден естіген әрекетті білдіреді. Үшінші мысал да осындай.

-ыпты формасы ауызекі тілде сөйлеуші өткен шақта болған қимылды өзі бақылап не істеген жағдайда, ал көркем шығармаларда баяндау, диалогтарда қолданылады да, негізінен қимылдың нәтижелілігі мағынасын береді. "Жайлауға қарай, Шыңғыс асқалы беттеп келе жатқан елдің үш-төрт ауылы қоныпты. Бұның бәрі "Қуанбай ауылы" деп аталады" (М.Әуезов). Бұл үзіндідегі факт реальды. Ауылдың қонғандығы өзге біреулер естіген мәліметтер арқылы емес, нақтылы нәтижесі арқылы баяндалған. Яғни ауыл әлі қонып жатыр, орналасқан және тіршілік етуде. Егер -ыпты тулғасын -ды өткен

шақ формасымен аймастырсақ, онда ауылдың қонғандығын Абай мен оның жанындағылар көрген болып шығар еді.

Айта кетер бір жайт -ыпты формасының ертегілерде қолданысында өзіндік ерекшелігі бар. Мұндай функцияда -ыпты өткен шағының модальдік реңкі соңғындап, тек таза өткен шақтық, мәні, хабарлау, баяндау сыпаты қалады: "Ертеде бір хан жұртына жәр шақырыпты. Әр жерден ханның қызын алып, уәзір болуды сүйгендер келіп, ханның алдында қырық ауыз өтірік әңгіме сөйлеймін дегендердің бәрі де уйқастырып айта алмай өліп кетіпті. Кейбіреулер айтармын-ақ деп қушырланып келсе де, жүрексініп, ханның алдына кіре алмай сырттан қайтыпты" (Қырық өтірік).

Халық ауыз әдебиетінің ішінен ертегілер мен аңыз-әңгімелерде -ыпты өткен шағының осындай қолданысы жиі кездеседі. Бұл, ең алдымен айтушының баяндау стилін жақсарту, әңгімені жаңды етіп беру, тыңдаушыға эмоциялық әсер ету мақсатынан туындайды. Екінші бір байқалатыны - ертегі, аңыздардың баяндау жүйесінде -ыпты өткен шағы көбіне осы шақ формасымен алмасып қатар келіп отырады да іс-әрекет оқиғаны динамикалық күйде беруге қабілетті болады. Соңғы кезге түсер айрықша сыпаты - оның негізінен үшінші жақта қолданылуы. Мысалы: "Жиреншенің әйелі аяққа ас қуып, әуелі Жиреншеге беріп, сонан соң әлгі қонаққа беріпті. Сонан соң Жиренше қолына берген айранын ұстап тұрып айтады" (Жиренше туралы).

Өткен шақтың аталған түрі ауызекі сөйлеу тілінде де көптеп ұшырасады. Көркем шығармаларда, диалогтарда, кейіпкерлер тілінде кездеседі. "Балам, бойың есіп ержетіп қалыпсың-ау. Молда болдың ба. Бойыңдай боп білімің де есті ме." (М. Үезов). "Жұманың қатыны, Қалиқа деген бір жеңгесі: "Телғара. Айналайын Телғара. Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау". - деп мойнынан қушақтай алып,

бетінен сүйді (М.Әуезов). Бул мысалдарда -ыпты өткен шақ формасының бірнеше мағыналық қырларын көре аламыз. Абайды бұрыннан білетін, бірақ белгілі бір уақыт кәлемінде болған кездеспеген адамдар оның өскенін, ержетіп азамат болғанын көріп, мұндай тез өзгерісті күтпегендігін, әрі сонымен бірге оған деген таңданысын -ыпты тұлғасы арқылы берген. Яғни -ыпты өткен шақ формасы қимылдың осы кезеңдегі нәтижесі, күтпегендік, таңдану тәрізді модальдік мағыналарды білдіріп тұр. Атап өтер бір ерекшелік, - осындағы -ыпты өткен шақ формасын басқа тұлғалармен ауыстырсақ, күтпегендік, таңдану модальдік рентері жойылып кетер еді.

Қазақ тіліндегі -ыпты өткен шағының темпоралдық және модальдік мәндері сан қырлы. Модальдік мағына беруінің бір түріне -ыпты формасының өткен шақта болған қимылды білдіруі және оны сөйлеушінің басқа біреулер арқылы білуі жатады. "Кешке жолдастардың Байсейіттен басқасы жұмыстан қайтты. Байсейіт қашып кетті" (С.Сейфуллин). "Жігіттен көрсетілген отыз кісінің тағы бірнешеуі ұсталып көп, абақтыға түсіпті. Базаралы, Қараша болса қашып жүр деседі". (М.Әуезов). Алғашқы мысалда Байсейіттің қашып кетуі оның жолдастары арқылы мәлім болса, екіншісінде Жігіт тек кісілерінің абақтыға түсуі жұрттың сөздерінен белгілі болған. Екі мысалда да өткен шақтағы қимылдың айтушы назарынан тыс өтіп кеткендігі анық көрініп тұр. Оқиганың реалды факт екендігі, ал баяндалған іс әрекеттің аяқталғандық сипаты сөйлемдерде айқын сақталған.

Өткен шақтың -ыпты формалы түрі қимылдың айғақсыз болғандығын, яғни сөйлеушінің бақылауынан тыс іске асқандығын әрі оны басқа біреулердің аузынан естігендігін білдіреді. "Хал-жайын сурап білдік. Бул ел сол күні шеткі орыс поселкелерінен келген

25-тей солдатпен біреуіл жасасыпты. Солдаттар мылтық атып, бірекі жігіттің астарындағы аттарын жаралапты". (С.Сейфуллин). Келтірілген сөйлемдердегі -ыпты формасын -ды өткен шақ тұлғасымен алмастырсақ, оқиғаның айтушының назарынан тыс болғандығы және өзге ауыздан естілгендігі тәртібі модальдік реңкі сақталмас еді. Сонымен бірге тексттегі алғашқы сөйлем де кеңіл аударарлық. Онда айтушының жаңалықтарды қонуға түскен үйден сурап білгендігі айтылған. Яғни сөйлеушінің оқиғаны басқа кісілерден естіп отырғандығы қосымша айқындалып тұр. Тағы бір атап өтер ерекшелік - екінші, үшінші сөйлемдердегі -ыпты тұлғасын -ды өткен шақ формасымен ауыстырудың мүмкін еместігі. Мұндай жағдайда алғашқы сөйлем мен кейінгілерінің арасындағы мағыналық байланыс ыдырап, үйлесімділік жойылады.

-ыпты өткен шағының келесі бір айрықша мағыналық қыры ретінде сөйлеуші назарынан тыс, өткенде болған оқиғаны оның нақты нәтижесі немесе салдары негізінде білдіруін айтамыз едік. "Атын да, кісісін де болжай алмады. Әдейі тыншатпайын деп, бет-аузын таңып алыпты" (М.Әуезов). Мысалда -ыпты формасымен атты кісінің бет-аузын өткен уақытта таңып алғандығы ғана көрсетіліп қоймай, оның әлі де таңулы тұрғандығы берілген. Яғни қимылдың хабарлау кезеңінде де нәтижесі көрініп тұр.

-ыпты өткен шағының мұндай модальді мағыналық ерекшелігі оның морфологиялық құрамымен байланысты, өйткені бұл форманың өзі -ып көсемшесінен және -ты қосымшасынан тұрады. Ал қазір III жақ көрсеткіші ретінде қаралатын -ты аффиксінің бір кездегі тұр көмекші өтістігінің көрінісі екендігі белгілі. Көне дәуірлерде үш жақта да -ып көсемшесімен қолданылған тұр өтістігі қазіргі қазақ тілінде тек III жақта ықшамдалған күйінде сақталған. Оның

даму жолы мына түрде: -ып турур -ып тур -ып ту. Осы түр етістігі болып өткен қимылдың нақтылы нәтижесімен бірге, оның күй-қалыпқа көшуін, яғни айтылу кезінде де сақталып тұрғандығын көрсету қабілетіне ие болған. Сондықтан да -ыпты өткен шағына кейбір ғалымдар "прошедшее время с наличным результатом",¹ "прошедшее в настоящем",² "прошедшее - настоящее"³ тәрізді атаулар берген.

-Ыпты өткен шағының қолданысындағы осындай ерекшелік, яғни екі түрлі мағыналық қырдың ұштасуы сөйлемді жандандырып, оған айрықша модельдік реңк береді. Мысалы: "Жумасай жаңа байқады. Бала бестінің төбелін сая балшықпен баттастырып тұрып сылап қойыпты". (М.Әуезов). Бұнда бала бестінің төбелін Жумасаймен кездескенге дейін сылап қойған. Алайда сол сылап қою фактісі кездесу үстінде нақты нәтижесі арқылы сыланған күйінде көрініп тұр.

Сонымен бұл мысалдағы "-ыпты өткен шақ формасының мынадай мағыналық қырлары бар: 1) қимыл өткен шақта ешкім куә болмаған жағдайда істелген; 2) өткен уақытта болған іс-әрекет нақтылы нәтижесімен көрінген; 3) баяндалған қимыл аяқталған; 4) ол реалды шындық қубылыс.

1. Баскаков Н.А. Очерк грамматики каракалпакского языка.

Каракалпакско-русский словарь. М., 1958, стр. 852-853.

2. Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. г. Турткуль, 1931-1932 гг. стр. 88-92.

3. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, стр. 233.

Өткен шақтың аталған түрінің жоғарыда айтылған өзіндік мөдальдік ренктері көркем шығармалардағы баындаулауда, кейіпкерлер сөзінде, табиғат құбылыстарын суреттеуде ерекше байқалады да басқа өткен шақ тулғаларымен ауыстыруға көне бермейді. Ал алмастырған жағдайда сөйлем мағынасына айта қаларлықтай өзгеріс енеді. "Айтқаныңдай ағатып жатқан қақпан екен. Әлдекім киікті босатып алыпты да, бауыздапты. Сонсоң бауыздау қанымен қақпанның тілін қандап, шаппасына ақ орамал тістетіп кетіпті. Орамалдың бір сурышында түйіншегі бар. (А.Сейдімбеков). Үзіндіде айтушы -ыпты тулғасын өздері қатыспаған қимылдың өткен уақытта жүзеге асқандығын, ал оны болған іс-әрекеттің нәтижесі, салдары негізінде білгендігін көрсету үшін қолданған. Қақпанға түскен киікті әлдекімнің босатып алып бауыздағанын, сонан соң қақпанға ақ орамал тістетіп кеткендігін жараланған киіктің ізімен келе жатқан аңшылар көрген жоқ. Бірақ қақпанның бос жатуы, айналасындағы қан, қалдырылған орамал - барлығы болған іс-әрекеттің нәтижесі, соның куәсі. Осындай айғақтардың негізінде өздеріне дейінгі оқиғаны нақты айтып бере алып тұр.

Егер -ыпты формасын өзгертіп, орнына -ды өткен шағын қолдансақ тіпті басқаша әсер туады, яғни сөйлеуші бұл жағдайда өтіп кеткен оқиғаға куәгер ретінде қатысады. Ал текстің жалпы мағымұндық тұтастығы жойылады. Төмендегі мысалдарда -ыпты өткен шағы ерекшелігінің тағы бір қыры байқалады: "Ақша қардың үстінде бадырайып үлкен із жатыр. Реті елсізге, Тастықудыққа қарай кетіпті". (М.Әуезов). "Індердің орта жерінде екі қалың сасыр шайқалып өсіпті. Қазірде соның түбінде қысқы жүні әбден түлеп балмаған ақ қасқыр жатыр".

(М.Әуезов). "Келсем, әкей тузаққа түскен қусты бешпетінің шап-
райына орап ала қойыпты. Тап бір жауу жарысқа, түскендей екі иі-
нінен дем алып отыр". (А.Сейдімбеков). Мұнда ең басты мағына-
лық өзгешелік ретінде -ыпты өткен шақ формасының күй-қалыпқа
өткен қимыл, процесі білдіруі ұғынылады. Бірінші мысалда қар-
дың үстінде іә жатыр, бағыты көрініп тұр. Екіншісінде індердің
ортасында шөптің өсіп тұрғандығы айтылған. Екеуінде де -ыпты
формасы күй - қалыпты беру үшін пайдаланылған.

Өткен шақтың -ып тулғалы түрінің қандай жақта қолданылуына
байланысты да оның мағыналық ерекшеліктері сараланып отырады.
Әсіресе бірінші жақта қолданылуы назар аударарлық. Мысалы:
"Ел аузына іліккен қарғилар қаншықтың осы екеніне еш күмәндан-
бастан қарап қалыптын" (А.Сейдімбеков). "Есімнің шыққаны сон-
ша, бар болғаны сапыны суырып, жота жағымды қамшылай беріппін.
(М.Әуезов). Екі сөйлемде де ортақ қушылыс -ыпты формасының өт-
кен уақыттағы қимылдың кенеттен болғандығын, күтілмеген әре-
кет екендігін көрсетуі. Екі жағдайда да қимылдың иесі - сөйлеу-
ші.

-Ып тулғасын айтушы өзінің іс-әрекетін ұмытқанда немесе қи-
мыл еркінен тыс я байқаусызда болғанда қолданады. "Апыр-ай, -
деген Тоқсоба аузына сөз түспей. - Шыдай алмадым, - деген сосын
шынын айтып. - Саған кеселім тигер деп ойламаппын (М.Мағанин).
"Сөйтсем, жүгіріп келе жатқан ең қызумен немістердің ішіне кі-
ріп кетіппін ғой" (С.Жүнісов). Сөйлеуші бірінші жақтағы -ып өт-
кен шағы арқылы өзі орындаған, басынан кешірген оқиғалардың күт-
пеген жағдайда, еркінен тыс болғандығын көрсеткен.

-Ып өткен шағы сөйлеу кезеңіне қатысына қарай түрлі қашықта-
ғы қимылды білдіре алады. "Тустастарының айтуына қарағанда,
осы совхоздың қалтасын санатқа қосылуына еңбегі де сіңіп-ақ

бағыпты". (А.Сейдімбеков). "Атасы баяғыда, бұдан елу жыл бұрын, осы әжесін, - ол кезде, әрине, тас, он жетідегі қыз кезі, - айттырып отырған жерінен алып қашыпты". (М.Мағауин).

Бұл мысалдарда -ып өткен шағы сөйлеу кезеңінен алыс қашықтықта болған оқиғаны білдіріп тұр. Айта кетер ерекшелік - бұндай сөйлемдерде қосымша лексикалық тулғалардың (бұрын, баяғыда т.б.) жиі кездесіп отыруы.

Сөйлеу кезінен жақын арада болған қимылды білдіреді: "Едіге жәдігерге қарап еді, әдепкі қоқырайған түрі жоқ, мойнынан су құйылғандай салбырап кетіпті" (М.Мағауин).

Сонымен -ып өткен шағының қазақ тіліндегі қолданылу аясын анықтау оның функционалды - семантикалық потенциалын айқындауға мүмкіндік береді. - ып өткен шағы - көркем әдебиетте, ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін, сан қырлы модальдік реңкі бар тулға.

4. -атын өткен шағы. Қазақ тіліндегі -атын өткен шағының тіл дамуының кейінгі кезеңінің жемісі екендігі белгілі. Қалыптасу жолы атурған атуған атуғун атуғын атын түрінде болған өткен шақтың бұл түрі - көпшілік түркі тілдерінде кездеспейтін тулғалардың бірі. -атын өткен шағының негізгі мағыналық ерекшелігі ретінде оның өткен уақытта болған қимылдың бірнеше қайталануын, дағдылылығын, әдетке айналғандығын білдіруі ұғынылады. Оның мағыналық реңктерін айқындау арқылы грамматикалық табиғатын тануға мүмкіндік туады: "Жан күйер жер болмағанда, олар осы соңғы мінезді көп қолданатын. Екеуі де жарытып, тіс жарып сөйлемейтін" (М.Әуезов). "Кейінгі туған балалар да шын атын естімеген соң, "Шығайбай, шық бермес шығайбай" деп, ит қосып шуласатын" (О.Бекеев). Келтірілген мысалдарда - атын формасы өткен шақтағы белгілі бір уақыт кезеңіне тән қимылдың дүркінділігі

гін, қайталау сыпатын көрсетіп тұр. Алғашқы мысалда Байсей мен Бөжей мінезінің мұндай әдет, ерекшелігінің бір рет қана емес, бірнеше қолдану нәтижесінде тұрақты қубылысқа айналғандығы байқалады. Яғни олардың бір нәрсені қолтамаған уақытта істейтін тәсілдері әдетке айналған. Ал екінші мысалда бір ауылда өмір сүріп, бірімен-бірі аралас-қуралас болып жатқан тұрғындардың мінез ерекшелігі көрсетілген. Балалардың ит қосып шуласуы талай рет қайталанып, соның нәтижесінде тұрақтылық сыпат алған.

-атын тұлғасының қолданылуында қимылдың мезгілдік қатысы мен сыпаты арнайы лексикалық көрсеткіштер арқылы да көрініп отырады. "Адам пішіні әрдайым бұған бір тамаша, өзгеше қызық сурет тәрізденетін. (М.Әуезов). "Содан Тырекең жыл сайын әкесінің басына барып, қуран оқып, түнеп қайтып жүретін" (Т.Әбдіков). "Ол кезде мен махаббат басқа шаруашылықтар сияқты ешқандай жоспарға бағынбайтынын, оның даму, өсу, өшу заңдары бөтен екенін білмейтінмін" (М.Мағауин). "Қазақтың халық әндерін де концертте көп айтатын". (Қ.Байсейітов). Бұндай лексикалық тұлғалардың қатарына "үнемі", "талай", "узақ", "көбінесе", "кейде", "ылғи", "оқта-текте", "әдетте" тәріздес сөздер жатады және жиі кездесуімен ерекшеленеді.

Өткен шақтың аталған түрі болып кеткен іс-әрекетті белгілі бір нәрсенің қасиеті ретінде бейнелей алады. Бұл тұрғыда -атын шақ формасы басқа өткен шақ тұлғаларынан осындай сыпатымен айрықшыланады. "Шәкен Шекспир пьесаларындағы бейнелерді ойнауға қатты қумартатын". (К.Кенжетөев). "Ол ертекті Қондыбай тыңдаушының есінен тандыра айта білетін". (Ә.Әбішев). "Бұл алты жігіт көбінесе жұптарын жазбай бірге жүретін". (Қ.Байсейітов).

-атын формасы қимылдың белгілі бір уақыт кезеңінде өткендігін білдіреді. "Ол кезде қаланың шет жағында тұратыныыз" (К.Кенжетөев). "Баяғыда бригадада жұмыс істеп жүрген кезде мақарон кәжені кім бұрын ішеді деп жарыс ұйымдастыратыныыз". (О.Бөкеев). Мұндай қолданыстарда қимылдың айғақтылығы көрініп тұрады, яғни сөйлеуші болып кеткен іс-әрекет, оқиғаға айғақ бола сөйлеп, оның анықтығына көз жеткізеді. "Көктем мен күз уақыттарында, жылында екі рет осы жерлерге Қуанбай ауылдары келіп қонып, уазақ уақыт отырып, жайлап та кететін (М.Әуезов). "Жұмысқа барғанда, қайтқанда қаланың "Словодқа" деген шет жағын аралап өтетінбіз". (С.Сейфуллин). Мысалдардағы қимылдардың белгілі бір уақытқа тән екендігіне және нақтылы болғандығына айтушы қосымша лексикалық көрсеткіштер арқылы да назар аудартады.

-атын өткен шағы іс-әрекеттің жүйелі түрде қайталанып отырғандығын білдіреді. "Ақсақал мал қоралап болып, жайланып шайын ішіп, қазан аспаның аузында кейде жытылдап, кейде лапылдап жанып жатқан отты көріп, бұрқылдап қайнап жатқан еттің иісі мурнына келіп отырғанда әңгіме айтатын". (М.Әуезов). "Лекция аралығындағы үзілістерде Сәкен аға ұстаздар бөлмесіне бармайтын, шығым таршайтын, қалтарыста әлгі курс студенттерінің ортасында тұрып әңгіме жүргізетін". (М.Қаратаев). Алғашқы сөйлемде ақсақалдың күнделікті өмір тіршілігінің бір қыры көрінеді. Соның бір көрінісі ретіндегі әңгіме айтуы да дағдылы құбылысқа айналған, яғни жүйелі қайталанып отыр. Екінші сөйлемде де лекция аралығында болатын үзілістердегі Сәкен ағаның іс-әрекетінің жүйелі түрде қайталанып отырғандығы - атын өткен шағы арқылы берілген.

Аталған өткен шақ тұлғасының мағыналық қырларының қатарына оның болып кеткен іс-әрекеттің дағдылылығын білдіруі жатады.

"Сол өзі аралаған халықтың жақсы әндерін үнемі репертуарына енгізіп айта жүретін". (Қ.Байсейітов). "Бұл жерді мекен қылған ел, ерте күннен атыларының қонысы болғандықта және басқа ірге аударарлық жайы жері жоқтықтан, "құдайына жылап" отыра беретін" (М.Әуезов). Мысалдардағы қимыл, әрекет (Күләштің жақсы әндері үнемі айта жүруі, елдің көшіп-қонар жері болмауы себепті отыра беруі) белгілі бір жағдайларға байланысты дағдыға айналу сыпатына ие болған.

Өткен шақтың -атын тулғалы түрінің тағы бір мағыналық қыры ретінде оның болған қимылдың әдетке айналғандығын білдіруі ұғынылады. "Ол әр кезде де отырысымен аңгімені жұмыстан бастамайтын". (А.Дубанов). "Тек демалыс күндері ғана үй шаруасын істеп алуаны машинисткасын босатып, өзі демалып, ұзақ-ұзақ серуендер жасайтын". (Ә.Нуршайқов). Бұл сөйлемдерде сөйлеуші қимылдың жүйелі түрде қайталанып, әдетке айналғандығын көрсеткен. Әрі осылай беру арқылы қимыл иелеріне тән ерекшеліктерге назар аударады.

Қазіргі қазақ әдеби тілінде өткен шақтың бұл түрі - атын тулғасында қолданылады. Алайда алдыңғы сатысы болып саналатын -атуғын формасында да қолданылуы кездесіп тұрады да, негізінен, көркем әдебиет пен диалектілерде ұшырасады. "Ұзақ жарық болса да, көбінше жалғыз-жалғыз аттанатуғынсыз". (М.Әуезов). "Бұрын әркім сондай кезде бейітті жерде жын=пері, жезтырнақ дегендер кездеседі дейтуғын. (М.Әуезов). Атап кетерлік жай - мұндай қолданыстардың өте сиректігі.

Сонымен қазақ тіліндегі -атын тулғалы өткен жағының функционалды - семантикалық потенциалын айқындау негізінде оның грамматикалық табиғатын тереңірек тани түсеміз. Бұл шақ формасының қолданылу жиілігі мен аясы басқа өткен шақ тулғаларына қараған-

да тарлау болып келеді. -атын өткен шағы, негізінен, естелік түрінде жазылған шығармаларда кең қолданылады. Мұнда өткен уақытта болып кеткен іс-әрекет, оқиғаны беруде ол өзге шақ тұлғаларынан өзіне тән сапалық ерекшеліктерімен айрықшалаынады. -атын өткен шағы беретін мағыналық қырларға оның өткен уақытта болған қимыдың дүркінділігін, созылықлығын, жүйелі түрде қайталануын, әдетке айналғандығын, белгілі бір кезең ішінде өтуін, дардылығын білдіруі жатады. Болып кеткен іс-әрекетті белгілі бір нәрсенің қасиеті, ерекшелігі ретінде бере алу мүмкіндігі де аталған өткен шақ формасын басқа шақ тұлғаларынан өзіндік сипатымен оқшаулаңдырып турады.

2. АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАЛАР

Өткен шақ құрамындағы аналитикалық формалар индикатив тұлғалары ішіндегі көптігімен және мағыналық қырларының түрлілігімен ерекшеленеді. Осы ерекшелігіне байланысты бұл мәселе тек қазақ тіл білімінде емес жалпы түркологияда да толық шешімін тапқан жоқ. Түркологиялық әдебиеттер көрсеткендей, етістіктің аналитикалық шақ формаларына қандай конструкциялар жатады және оларға қойылатын критеріштер жайлы ортақ тоқтамды пікір қосылған емес. Түркі тілдері мамандарының еңбектерінде аналитикалық өткен шақ формаларының бөлінуі және түсіндірілуі белгілі бір негізсіз, әрқелкі принциптер бойынша ғана болып жүр. Сондықтан да әлі күнге дейін кейбір конструкцияларды бір ғалымдар етістіктің аналитикалық шақ формаларына жатқыза, екіншілері оны күрделі етістік немесе басқа рай көрсеткіші деп қарастырады. Айта кететін нәрсе – ғалымдар пікірі бір мәселеде ортақ арнаға құяды. Ол – аналитикалық конструкцияның көмекші етістік арқылы жасалуы. Бірақ осы екінші компонент, яғни көмекші етістік жайлы түрлі пікірлер бар. Бұл көзқарастарды төмендегіше топтастыруға болады:

1. Көмекші сөз аналитикалық конструкцияның құрамына кірмеген жағдайда негізгі доминант мағынада болады. Ал ол аналитикалық форманың екінші компоненті болған жағдайда, оның доминант мағынасы әлсірейді.

1. Т.А.Бертагаев. "Сочетание слов и аналитическая конструкция С.М.Миронов. "Об аналитических и полуаналитических формах слова". -Об. "Аналитическая конструкция в языках разных типов". М., 1965, стр. 105-106, 122.

2. Көмекші сөз формальды "бос" сөз болып саналады.¹

3. Көмекші сөздер аффикстермен теңдестіріледі.² Өткен шақ категориясының аналитикалық формалары жайлы да осыны айтуға болады. Түркі тілдеріндегі күрделі өткен шақ тұлғаларын айқын дауда ортақ принциптің жоқтығынан ғалымдар оларды түрлі позициялар тұрғысынан қарастырады. Бір тілге арналған зерттеулердің өзінде осындай кереғар көзқарастардың негізінде аналитикалық шақ формаларының саны түрліше болып келеді. Сондықтан да бұл мәселенің басын ашып алуда әрқашан мынадай негізгі моменттерді айқындаған жөн. Біріншіден, күрделі шақ формаларының базасы не болып тасыйады, олар қандай негізден жасалады. Екіншіден, аналитикалық шақ формалары қандай форматтардың көмегімен жасалады. Үшіншіден, күрделі шақ формаларының қандай мағыналық ерекшеліктері бар.

Өткен шақ аналитикалық формалары көмекші етістіктер арқылы жасалады. Мұндай тіркестің нәтижесінде шақ формаларының мәніне өзгеріс енеді.

Түркі тілдерінің әдебиетінде өткен шақтың аналитикалық формаларының жасалуында өзіне тән ерекшеліктері бар. Жай өткен шақ тұлғалары бұл тілдерде негізінен белгілі дәрежеде зерттеген. Елеулі кемшілік өткен шақтың аналитикалық формаларына байланысты. Қазақ тілінде де күрделі шақ тұлғаларының өзінің жасалуы жағынан да, мағыналық сипаты, саны жағынан да ерекшеліктері бар.

Есімшенің -ған формасына е көмекші етістігінің тіркесіп

1. "О.Б.Суник о понятиях" Аналитическая форма слова и "Аналитический строй языка". Сонда, стр. 75-76, 78.

2. В.М.Жирмунский "Об аналитических конструкциях". Сонда, стр.5.

жіктелуі арқылы жасалған аналитикалық өткен шақ формасы Қыпшақ тобындағы тілдердің барлығына тән бірден-бір күрделі шақ тұлғасы.

-ған еді аналитикалық шақ формасының түркі тілдерінің қыпшақ тобында терминдік атауы негізінен плюсквамперфект, давно-прошедшее, предпрошедшее, прошедшее предшествующее түрінде келеді. Ал қазақ тіліне арналған зерттеу еңбектерде қатысты өткен шақ (Ы.Маманов), анық өткен шақ (А.Босқақов), айғақты өткен шақ (Т.Қордабаев), бұрынғы өткен шақтың күрделі түрі (Ғ.Әбуханов, І.Кеңесбаев, С.Жиенбаев) деп аталған. -ған еді күрделі өткен шақ тұлғасына тән сипат - оның келесі бір өткен шақіс - әрекетіне дейін болған қимылды білдіруі.

Жіктелу парадигмасы

Мен барған едім	Біз барған едік
Сен барған едің	Сендер барған едіңдер
Сіз барған едіңіз	Сіздер барған едіңіздер
Ол барған еді	Олар барған еді

Бұл конструкцияның болымсыз түрі үш түрлі жолмен жасалады.

1). Етістік түбіріне -ма, ме, -ба, -бе, -па, пе болымсыздық көрсеткіштері арқылы. "Бармаған едім".

2). -ған формалы етістік түбірінен кейін емес көмекші сөзінің келуі арқылы. "Барған емес едім".

3). Есімшелі тұлғадан кейін жоқ модаль сөзінің келуі арқылы "Барған жоқ едім".

- Босағадан тиген орында отырған Султанмахмұт көзі Мүсіреп шешей жақтағы бір нәқаттан айырылмаған еді". (Д.Әбілев).

"Жетім қалған Мәдина мен Атшабарды аталас ағайындарының бірі қолына алған еді" (Д.Әбілев).

Бұл өткен шақ тулғасына тән сипат оның келесі бір өткен шақ іс-әрекетіне дейін болған қимылды білдіруін айтамыз.

"Әкесіне айтпақ болып жүрген ауыр сырын Султанмахмұт осы арада осылай айтып салған еді". (Д.Әбілев). "Екібіш шопалада самауырынның отын-суын әзірлеп болды да, алдымен нан илеп, пісірмек боп ауыздағы бөлмеге кірген еді", (Д.Әбілев).

Осы форма арқылы берілген қимылдар көбіне сол арқылы іс-тәлетін басқа іс-әрекеттің фоны болып табылады.

"Бұлар алғашқыда қалың топқа жоламай, уялып, өмірі істемеген кәсібіне арналып, жәрмеңкешілердің шет жағында болған еді" (Д.Әбілев). "Соңғы төрт жылда Султанмахмұт бойы есіп, азымат болып қалған еді". (Д.Әбілев).

Жоғарыдағы сияқты көптеген мысалдарда бұл шақ формасы бұрын болған оқиға, қимыл фактілердің жай ғана констатациясы тәрізді көрінеді. Алайда, осы оқиға фактілердің өткенде болған басқа қимылдар үшін фон екендігін контекстке қарап, айқын дауға болады. Сөйтіп, бұл өткен шақ формасына басқа қимылдармен байланысы тән болып табылады.

Егер сөйлеуші "Болат келген еді" десе бұл жағдайда да тыңдаушыда оның осы әрекеттің басқа қимылмен байланысы жайлы ой туады. "Болат сонан соң кетіп қалады, немесе басқа бір нәрсе істеді".

Ал, егер сөйлеуші тек "Болат келген" деп хабарласа тыңдаушыда оқиғаның нәтижесі жайлы ұғым туады. "Болат келген еді" дегенде тыңдаушыда оның келгенімен қоса тағы бір әрекет жайлы ой пайда болады.

-Ған еді аналитикалық формасы сөйлеуші үшін анық сенімді болып табылатын іс-әрекет, қимылдарды білдіреді. (Ол бұл әрекеттің өзі куәсі болған немесе бұл жайлы сенімді фактілерден

біледі).

-ған еді формасының мұндай ерекшелігін оны -ған екенін конструкциясының мағынасымен салыстырып та байқауға болады.

-ған екен формасымен әдетте сөйлеушіге басқа бір куәләрден белгілі жәйттер (арқашан сенімді емес, өзі куә болмаған). беріледі.

Алайда -ған еді аналитикалық формасы тек бұрын болып өткен оқиғаларды ғана емес, сонымен бірге одан беріректе де болған оқиғаларды білдіре алады.

Сонымен қай жағдайда болмасын басқа оқиға, фактілерімен байланыста болатын іс-әрекет, қимылдарды береді.

-Ып еді. -Ып көсемшелі етістікке -ді өткен шақ тұлғалы е көсемше етістігінің тіркесіп жіктелуі арқылы жасылған аналитикалық өткен шақ формасы қазақ тілінде бұрынғы өткен шақ, айғақты өткен шақ, қатысты өткен шақ түрінде аталып жүр.

жіктелу парадигмасы:

Мен барып едім	Біз барып едік
Сен барып едің	Сендер барып едіңіздер
Сіз барып едіңіз	Сіздер барып едіңіздер
Ол барып еді	Олар барып еді

Бұл күрделі шақ формасының негізгі мағыналық қыры ретінде оның іс-әрекетті келесі бір іс-әрекетпен уштыстыра, соған қатысты етіп көрсетуі немесе басқа қимылдың алдында болғандығын білдіруі ұғынылады. "Алдында бейіттің іші тіпті қап-қараңғы болып, көрдей азынап тұрған соң, алғашқы кірген жерде кішкене етім сескеніп еді". (М.Әуезов). - Ып еді аналитикалық өткен шақ формасының түркі тілдеріндегі атауларыда түрліше болып келіп, аталған тұлғаның түрлі мағаналық қырлары көрсетіліп жүр.

Нәтижесінде бір тулға бір тілдің өзінде бірнеше терминмен беріліп, әркелкі интерпретациялануда. Қазіргі таңда түркі тіл білімі әдебиеттерінде -ып еді аналитикалық формасының "предпрошедшее время",¹ "давнопрошедшее",² "плюсquamперфект",³ "прошедшее незаконченное"⁴ тәрізді атаулары бар.

Революцияға дейінгі шыққан қазақ тіліне арналған еңбектер де де -ып еді еткен шағының сыпатталуы әрқалай. М.Терентьев грамматикасында "давнопрошедшее",⁵ П.М.Мелиоранский еңбегінде "прошедшее повествовательное"⁶ деп аталған. Ал В.В.Катаринский -ып еді тулғасы жайлы: "Оно выражает прошедшее действие, которое еще не совсем кончилось, импереводится через русское было, алып едім - я взял - я взял было, біз онда барып едік - мы думали было ехать туда" - дейді де, "настоящее про-

-
1. А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, стр. 224.
 2. А.Есемұратов. Қарақалпақ тилинин грамматикасы, I. Нөкіс, 1953, стр. 143.
 3. Е.Д.Поливанов. Введение в изучение узбекского языка. Ташкент, 1925, стр. 95.
 4. В.М.Филоненко. Грамматика балкарского языка. Нальчик, 1940, стр. 68.
 5. М.Терентьев Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская, СПб, 1875, стр. 148.
 6. П.М.Мелиоранский. Краткая грамматика, казак - киргизского языка. ч. I7, СПб, 1894, стр. 55.

шедшее" терминімен атайды. ¹ Алайда мұндай үзілді-кесілді тұжырымның қазақ тілі фактілеріне қайшы келетіндігін айта кеткен жөн. В.В.Катаринскийдің -ып еді өткен шағының аяқталмаған істі білдіреді деуі де, оның орысшаға было сөзі арқылы аударылады деп беруі де күмәнді. Яғни аталған өткен шақ тулғасының мағынасын айқын түсінбеу оны орысшаға дұрыс аудармауға себеп болған.

Н.Сауранбаев -ып еді формасына тиянақсыз өткен шақ (имперфект) деген атау береді де, оның жақында болып өткен істің осы уақытпен уштасуын білдіретіндігін көрсетеді. ¹ Бұл көзқараста да -ып еді өткен шағының бір ғана мағыналық қырына назар аударылған.

Сонымен қазақ тіл білімінде -ып еді аналитикалық өткен шағының зерттелуі жеткіліксіз деңгейде, грамматикалық табиғаты толық ашылмаған. Сол себепті де қазақ тілі құралдарында тұрақталған атауы жоқ, ортақ көзқарас қалыптаспаған.

Аталған форманың қазақ тілінде кең тараған атауының бірі - бұрынғы өткен шақ, яғни сөйлеу кезінен ертеде болып кеткен іс-әрекетті білдіруі. Мұндай көзқарастың ең қонымдысы емес-тігіне тек қазақ тілі емес, бұл тулға кездесетін өзге түркі тілдері фактілері де дәлел бола алады. -Ып еді аналитикалық формасы арқылы сөйлеу кезінен кез-келген қашықтықта болған (жақын арада, бұрын, баяғыда, ертеде) қимылды беруге болады. "Жа-бай ол күні көрі әкесі Талтаяқты Майқұлдық бұлағына шомылдырып алуға әрең көндіріп еді. (Г.Мүсірепов). Бүркітшілер тобы тұрғыға келіп, бүркіттің томағасын сыпырған кезде шығыс жақтан құлан мектен көтерілген күн сәулесі айналаны айқындап қалып еді". (С.Бегалин).

галин).

Контекст, арнайы лексикалық көрсеткіштер ғана қимылдың қандай қашықтықты болғандығын нақтылы көрсетеді. Ал -ып еді тұлғасы сөйлеу кезіне қатысты алғанда іске асылуы тұрғысынан орындалып кеткен іс-әрекеттерді білдіретін өткен шақ формасы болып тасылады.

-Ып еді аналитикалық өткен шағының қазақ тіліндегі қолданылуын микро және макроконтекст бойынша қарастырғанда не йбір өзіндік сипаттары айқындалады. Алдымен екеуіне де тән ерекшелік - белгілі бір лексикалық көрсеткіштердің кездесіп отыруы. Бул, жоғарыда айтылып кеткендей, -ып еді тұлғасының өткен шақтың мәнінің сөйлеу моментіне қатысын айқындауға көмектеседі. "Кеше Жабай қасына Көпейді алып барып еді, шал сөзге келген жоқ" (Ғ.Мүсірепов). "Будан бұрын, жазғытұрымғы уақытта Сыздық қырда жүргенде 17 жылдың февраль өзгерісі болған хабарын естіп, қалаға барып қайтып еді". (М.Әуезов).

Макроконтекстке тән сипат - басқа іс-әрекетпен қатысты бола отырып, белгілі бір қимылды білдіруі, мұндағы ерекшелікке -ып еді формасының екінші іс-қимылмен қатысты аралық әрекетті бейнелеуі, относителді қолданысы жатады. "Бөкей Қунанбайға ажырайып, тіксіне қарап еді, аямас түсі айқын екен" (М.Әуезов). "Жігіт есікке ұмтылып еді, Гафура есікті қайта жауып алды" (Р.Сейсенбаев). Келтірілген мысалдарда -ып еді тұлғасы екінші бір қимылдың алдында болған іс-әрекетті білдіріп тұр.

-Ып еді аналитикалық формасының құрмалас сөйлемдердің алдыңғы компонентінің құрамында келгенде беретін мағынасын айқындауға мынадай жайттар көмек бере алады: лексикалық көрсеткіштердің болу-болмауы және компоненттердің мағыналық арақатысы, осыған байланысты сөйлемде баяндалған әрекеттердің бір мезгілде я жал-

ғаса немесе іркес=тіркес іске асқандығын білуге болады. Мұндай қолданыстарда -ып еді тулғасының келесі бір қимылға қатысты іс-әрекеттерді білдіріп тұрғандығы айқын аңғарылады.

"Шешесі тағы екі=үш бауырсақ беріп еді, басқалары қаспақ тумсыққа көзін аларта қарады". (Г.Мұстафин).

-Ып еді аналитикалық өткен шақ формасының құрмалас сөйлемнің алдыңғы компонентінде келген жағдайда беретін мағынасына байланысты әскерлер тағы бір мәселе бар. Ол -ып еді тулғасының тікелей дербес мағыналы етістікке тіркесуі және қимылдың ету сыпатын білдіретін аналитикалық формадан кейін келуі. Екінші қолданысты ажырата қарамау кейбір зерттеушілерді жаңсақ қорытынды жасауға урындырып жүр. Ал екі аналитикалық форманың қатар қолданылуының өзіндік мағыналық қырының болары айқын. "Қодар тағы лагнет айтып айғайлай беріп еді, сыртынан бір қатты күш тартып жібергендей болды". (М.Әуезов). Мұнда -й бер және -ып еді аналитикалық формалары тіркесіп қолданылған. Алдыңғы -й бер аналитикалық формасы - қимылдың ету сыпаты категориясының көрсеткіші. Сөйлемде бұл тулға қимылдың қайталанып жалғасуын білдіріп тұр да, -ып еді оның аяқталмай өткен шақта болғандығын көрсеткен. Құрмалас сөйлемдерде -й беріп еді аналитикалық формасы компонент баяндаушының құрамында кездесіп отырады. "Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып "Әй, шырағым балам, әуелі аржағында әкең тұр. Сәлем бер." - деді. (М.Әуезов).

Аталған аналитикалық форманың сиректе болса жай сөйлем құрамында кездесуі ушырасып қалады: "Осы өрде бұрыл ат есік пен төрдей алға түсе беріп еді" (М.Әуезов). Жай сөйлем құрамы да қолданысындағы мағыналық өрекшелік қатар тұрған сөйлемдер мен

логикалық байланысына қатысты болып келеді.

-Ып еді аналитикалық өткен шақ тулғасының тағы бір мағыналық қырына оның болған іс-әрекетті айқындап көрсету үшін қолдасып жатады. "Мұғалима, ертеде менің бір жолдасым," біздің ауданнан екі жазушы, 20 доктор наук, алпыс кандидат, отыз врач, он екі секретарь, 25 инженер, 13 бухгалтер шықты" деп мақтанып еді". (С.Жүнісов). Осындай қолданыстарға тән мағыналардың қатарында қимылдың айғақтылығын, аяқталғандығын білдіруі де уғынылады.

-Ып еді аналитикалық формасы күрделі өткен шақ тулғаларының ішінде -ған еді формасымен ауысуға бейім. Алайда мұндай ауыстыруларда мағыналық теңдестік бірдей деңгейде сақталады деп айтуға болмайды. Мағыналық реңктер белгілі дәрежеде солғындайды немесе күшейеді.

Қазақ тілінде -ып еді өткен шақ формасы -ған еді тулғасымен қатарлас өнімді қолданылады. -ып еді аналитикалық формасының жақ тұрғысынан қарастырғанда, бірінші және үшінші жақта жиі қолданылатындығы байқалады.

Аталған күрделі өткен шақ тулғасы, негізінен, көркем әдебиет туындыларына тән. Авторлық баяндау, диалог, монологтарда қолданыс тауып отырады.

-Атын еді аналитикалық өткен шақ формасы -атын есімшелі етістікке -ді өткен шақ тулғасы е кемекші етістігінің тіркес жіктелуі арқылы жасалады. Түркі тілдерінің қыпшақ тобында кездесетін бұл тулғаның атауы давлопрошедшее повторительное (прошедшее обычное, привычное, прошедшее т.б. болып келеді. Қазақ тіліндегі терминдік атауы - айғақты бұрын өткен шақ (Т.Қордабаев), қатыстық өткен шақ (Н.Оралбаев).

Қазақ тіліндегі - атын еді аналитикалық өткен шақ формасын басқа қышпақ тілімен салыстырғанда көзге түсетін ерекшелік - бұл тулғаның сирек қолданылуы. Өйткені қазақ тілінде -атын еді формасының мағынасына пара-пар -атын және ушы еді өткен шақ тулғалары бар әрі бұлардың кездесуі басым сыпатта.

-Атын еді аналитикалық формасы өткен уақытта болған қимылдың қайталанып отырғандығын, дағдыға айналдырғандығын білдіреді. "Сыздық мекемеге келген сайын бұның бетіне дуылдап қан жүгіріп, болымсыз нәрседен қысылғандай болып, бірқалыпты нәзік күлкімен қарсы алатын еді. (М.Әуезов). Мысалдан әйелдің Сыздықты қарсы алу әрекетінің бірнеше рет қайталанғандығын көреміз.

Осылайша жақсы көңілмен қарсы алу дағдыға айналу сыпатына ие болған.

Атылған аналитикалық өткен шақ формасының құрамындағы еді компонентінің бұл тулғаның беретін жалпы мағынасына қатысы жайлы мәселе нақты айқындалды деуге болмайды. Алайда еді тулғасының қолданылуынан оқиға, іс-әрекеттің өткен уақытта болғандығын айрықша көрсетуге бағытталған өзіндік мағыналық ренктің бар екендігі байқалады. "Біздерден кіші болса да, кісілігін бағалап сыйлайтын еді. (Қ.Байсейітов).

Әсіресе естелік түрінде жазылған туындыларда -атын еді формасы -атын және -ушы еді өткен шақ тулғаларымен араласып келіп отырады да, баяндауға ерекше ең, көрнекілік беріп, назар аударатыну үшін қолданылады. Мұндай баяндауларда -атын, -ушы еді тулғалары өзара кезектесе алмасып жиі кездеседі, ал -атын еді формасы сирек ұшырасады. "ҚазПИ-де лекциялар аз алдына, онда едеби жиналыстар, дискуссиялар жиі өткізіліп тұратын, бірақ бұлардың біразы сыңаржақ, тұрпайы түрде өтетін еді. (М.Қаратаев).

Осы тәріздес қолданыстарға тән ерекшелік көршілес сөйлемдерде кездесетін -атын, -ушы еді өткен шақ тулғаларында қимылдың дағдылы, қайтылану сипатын беруден гөрі, оны сөйлеуші не кейіпкерге тән қасиет ретінде бейнелеу мағынасы басым болады. Ал -атын еді формасы оқиғалардың сөйлеу кезеңінен белгілі бір алыс қашықтықта (ертеде, бұрын) болып кеткендігін назар аударға екпін түсіре көрсетеді.

"Құлаштің әкесі Жасын кейінгі кездері бізбен бірге тұра бастады, сол кездерде ол кісімен сөйлесуге Жәкеңде анда-санда келіп тұратын еді, сондай жақтарда мен Жәкеңнің әзіл әңгімелерін, қағытпа сөздерін естіп қатты риза болатымын. Аз сөзбен ғана дәл суреттерді сала қоюшы еді, әсіресе адамның тұр-түсіне, жүріс-тұрысына байланысты әзілдері өткір келуші еді. Үлкенмен де, кішімен де Жәкең бірдей қалжыңдасатын, кезі келгенде қыздары Күләш пен Шараға да талай әзіл-қалжыңдарды айтып тастайтын (Қ.Байсейітов). Айтылған оқиға, қимылдардың қандай уақыттарда болғандығының контекстен белгілі болуына байланысты -атын еді тулғасы жоғарыдағыдай қолданыстарда өте сирек кездеседі. Жақ тұрғысынан қолданылу жиілігін қарастыру бұл форманың негізінен үшінші жақта ұшырасатындығын көрсетеді. Одан кейін жиі кездесетін бірінші жақ, ал екінші жақ жоққа тән.

-Атын еді аналитикалық формасы қимылдың айғақтылығын білдіреді. "Назыкеш жоқтау айта білмейтін еді". (Ғ.Мүсірепов).

Аталған тулғаның өткен шақтық мәнде қолданылмайтын жағдайлары ұшырасып қалады. Шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компонентінің баяндауышы -ған есімшелі өтістікке жатыс септігінің жалғануы арқылы жасалғанда немесе -са шартты рай тулғасында келгенде, -атын еді формасы іске аспаған қимыл-

әрекетті білдіреді. "Егерде сол кезде топтың алдыңғы жағынан біреудің өктем даусы шықпағанда Олжай шатақ шығаратын еді". (Ә.Әбішев). Аттар тың болғанда, серіктерім Тәйкеш аулына жетіп қонатын еді. (С.Мұқанов). "Өзің болмасаң, тіріде ала алмайтын едік". (М.Мағауин). Айтып кетер жайт, осындай қолданыстардағы -атын еді формасы -ар еді тулғасымен алмасуға бейім. Мұндай ауыстыруларда мағыналық теңдестік өз деңгейінде сақталады. Мысалы: Аттар тың болғанда, серіктерім Тәйкеш аулына жетіп қонар еді". "Мен болмағанда адасатын еді". (Б.М.). - Мен болмағанда адасар еді.

Сөйлем құрамында арнайы лексикалық көрсеткіштер болған жағдайда да -атын еді тулғасы орындалмаған, бірақ ниет қылған (конъюнктив) іс-әрекеттерді білдіреді. Мағыналық өзгерістерге алып келетін, әдетте, арнайы пысықтауыштық сөздер (с-гін, кешке, ертең т.б.) болып табылады. "Бүгін баламның туған күні, кешке соны тойлайтын едік". (С.Жүнісов).

-Атын еді аналитикалық формасы бұл тәріздес қолданыстарда сирек кездеседі әрі контекст арқылы ғана жоғарыдағы мағыналарда көріне алады.

Сонымен, -атын еді аналитикалық шақ формасы қазақ тілінде, негізінен, өткен шақтық мәнде жұмсалады да болып кеткен іс-әрекеттің қайталанып отырғандығын, әдеттегі, дағдылы қушылыс екендігін көрсетеді. Қазіргі қазақ тілінде -атын және -ушы еді тулғаларымен мағыналық ұқсастығына байланысты бұл форманың қолдану өрісі шектелуі болып келеді.

Қазіргі қазақ тілінде дағдылы өткен шақ формаларының ішінде -атын тулғасынан кейін жиі қолданылатыны -ушы еді аналитикалық формасы. Кәшпелі түркі тілдерінде кездесе бермейтін шақ тулғасы. Кейбір еңбектерде қырғыз, қарақалпақ тілдерінде қолданылуы

жүйелі түрде, ал қазақ тілінде аздап жұмсалады, деп аталынып кеткен. Алайда тілдік фактілер -ушы еді тулғасының қазақ тілінде жеткілікті дәрежеде қолданылатындығын көрсетеді. Көркем шығармалардағы -ушы еді формасының қолданылу жиілігін анықтау, оның -атын еді аналитикалық формасына қарағанда мол кездесетіндігін байқатады. Мысалы, М.Әуезовтың "Қорғансыздың күні" әңгімесінде -ушы еді тулғасы 18 рет, -атын еді формасы 1 рет кездеседі. Ал "қыр әңгімелерінде" -ушы еді формасы 6 рет, -атын еді тулғасы бір ретте ұшыраспайды. Екі әңгімеге де тән ерекшелік - бірде -ушы еді, бірде -атын тулғасы басым қолданылып отырады.

-ушы еді формасы болып кеткен іс-әрекеттің айғақтылығын білдіреді де, оны субъектіге тән сипат ретінде көрсетеді. "Бірге театрға барып, жаз шыққан соң, жарық айлы түндерде қолтықтасып сөйліс құрып жүріп, ұзақ уақыттар әңгімелесуші еді" (М.Әуезов). Мұндай ерекшелік қимылдың жүйелі түрде немесе бірнеше дүркін қайталанып, дағдылық сипат алуы негізінде қалыптасады. "жастау кезінде Мүсілімнің даусы керемет әдемі еді, оны тыңдаудан, әсіресе Қурманбек екеуіміз жалықпаушы ек, сәл қолымыз босай қалса, отыра қалып ән айтқызатыноыз" (Қ.Байсейітов). Айта кетер жайт - естелік түрінде жазылған шығармаларды -ушы еді тулғасы жиі кездеседі және -атын формасымен кезектесе немесе қатар қолданылуы да жеткілікті ұшырасып тұратын қушылыс ретінде қасылда-нады. Мұндай қолданыс бұл екі тулғаның мағыналық теңдестігінің салдары болып табылады: "Баталов менің жан дүниемнің бірте-бірте байып, кеңейіп қаламының ұшқырланып, өткірленіп келе жатқанын тек үстірт қабылдамай, ақыл айтып, кеңес беріп отырушы еді. Кемшілігіңді айтса, намысқа тимей, жаныңды жәбірлемей айтатын. (М.Қаратаев).

-Ушы еді аналитикалық формасының белгілі бір предметтің қасиетін бейнелей алу да ерекшелігі бар. "Біз жағалап келе жатқан жіңішке өзен кейде жағасы ұсақ тоғайлы болып, кейде қалың шалғынды болып, иіріліп, көлденең таудың ішін жарып өтуші еді. (М.Әуезов).

-Ушы еді тұлғаны қимылдың айғақтылығын білдіріп, оның белгілі бір уақыт кезеңінде өткендігін білдіреді: "Аз жүрсек - ай жүреміз, апта жүреміз, кейде талай айға шейін жоғалып та кетуші едік". (М.Әуезов). Мұндай қолданыстарда болып кеткен іс-әрекет нақтылы лексикалық көрсеткіштер арқылы нақтыланып отырады.

Аталмыш форманың кейбір сирек жағдайларында өткен шақ мәнінде қолданылмауы кездеседі. Атап айтқанда, шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнің басыңқы компонентінің баяндауышы болып ұшырасады. "Мен мұны білгенде, сендермен өлсем де бірге шықпаушы едім". (Р.Сейсенбаев). Сонымен қатар, ауыз екі сөйлеу тілінде айтылатын "Бүгін бос емеспін. Кешке қонаққа барушы едім" сияқты қолданыстарда орындалмаған, іске аспаған оқиға, қимылды білдіреді. Мұндай сөйлемдерге тән ерекшелік - арнайы бүгін, ертең, кешке тәрізді лексикалық көрсеткіштердің болуы. Яғни -ушы еді тұлғасының өткен шақ мәнін бермеуіне осы арнайы үстеу сөздер және контекст әсер етеді. Келтірілген сөйлемдегі -ушы едім тұлғасы -атын едім аналитикалық формасымен де алмастыруға болады. Бұл жағдайда да негізгі мағыналық қыры сақталынады.

Сонымен, қазақ тілінде -ушы еді аналитикалық тұлғаны негізінен, көркем туындыларда кездеседі, болып кеткен іс-әрекетті белгілі бір субъектінің қасиеті, ерекшелігі ретінде бейнелейді. Қазіргі қазақ тіліндегі қолданылу өрісін анықтау бұл тұлғаның әлі де актив қолданыста екендігін көрсетеді.

3. ӨТКЕН ШАҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ТРАНСПОЗИЦИЯСЫ

Маркстік-лениндік диалектикалық метод бізге табиғатты, ондағы қубылыстарды бірінен=бірі аулақ, бір=біріне байланыссыз, жеке-қубылыстардың кездейсоқ жиынтығы деп қарамауды, қайта оларды бір=біріне байланысты тұтас бір бүтін, олар біріне=бірі бағынышты және шартты деп қарауды, табиғат қубылыстарын тексергенде оны бір=бірінен, айналадағы жағдай қубылыстардан, яғни өз ортасынан бөліп алмай, соған байланысты тексеруді үйретеді.

Біз тіл фактілеріне де диалектикалық методтың осы қағидасы турғысынан қарағанда ғана оны дұрыс түсінеміз, дұрыс шеше аламыз. Өйткені, тілде де біріне=бірі байланыссыз, басқадан ерекше, жеке тұратын ешбір категория жоқ. Олар да өзара байланысты, диалектикалық бірлікте болады. Шақ категориясы туралы да осыны айтуға болады, яғни шақ категориясы тіліміздегі басқа да грамматикалық категориялар сияқты реалды шындықпен тығыз байланысты. Өйткені, "уақыт пен кеңістік туралы дамып отыратын ұғымдарымыз объективтік - реалдық уақыт пен кеңістікті бейнелейді."¹ Сонымен қатар, "кеңістік пен уақыт туралы адамның түсінігі - относительдік түсінік."² екенін де ұмытуға тиіс емеспіз.

Уақыт пен кеңістік туралы біздің санамыздағы түсінігіміздің относительділігінің ізі грамматикалық формаларға да қатысы болады. Грамматикалық уақыттың реалды уақытпен сай келмеуі осыдан туады.

1. Ленин В.И. Шығармалар толық жинағы, А., 1977, 18-том, 195-бет.

2. Сонда, 193-бет.

Грамматикалық шақ категориясы қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеу кезіне қатысымен айқындалады. Қимыл сөйлеу кезінен бұрын болса, өткен шаққа, кейін іске асса, келер шаққа, сөйлеу кезінде болса, осы шаққа жатқызылады. Яғни сөйлеуші айтып отырған уақыттың сөйлеу кезіне қатысын өзі айқындайды. Осындай жағдайда бір шақтың екінші шақ орнына ауысып қолданылуы мүмкіндігі туады. Мұндай қолданыс фактілері көбінесе ауыз екі сөйлеу тілінде, көркем әдебиет шығармаларында кездеседі.

Алайда "ауысып қолданылу тілдің көркемдегіш құралдары дамуының нәтижесі болып табылады да түрлі грамматикалық формаларға тән болып келеді". Мысалы түркі тілдеріндегі септік жалғауларының ауысып қолданылу тарихының көне дәуірде-ақ басталғаны белгілі. Осы сияқты етістік формалары да тек бір ғана мағыналы емес. Жай қалыпты формаларды қубылту арқылы сөйлемге эмоциялық ренк беріледі. "Переносное употребление форм времени позволяет использовать один и те же языковые средства в целях расширения границ языка как средства общения между людьми. В художественных произведениях формы времени используется в качестве средств организации их речевой структуры".¹

Теориялық және стильдік жағынан өзіндік маңызы бар шақ формаларының транспозициясы жайлы мәселе қазақ тіл біліміне әлі жүйелі зерттеу объектісі бола қойған жоқ.

Ана тіліміздегі шақ формаларының ауыспалы қолданылу қубылысын ең алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым П.М.Мелиоранский болатын. "Краткая грамматика казах-киргизского языка" атты еңбе-

1. Сайжиев Х.М. Грамматические категории глагола в русском и казахском языках. А., 1973, стр. 151.

гінің өткен шаққа арналған бөлімінің соңында былай деп ескертіп кетеді. "иногда это форма употребляется для обозначения быстро и неизбежно наступающего будущего" - например: "қара тектің" - смотри, (сейчас) прольешь". Ғалымның сиректеу қолданылатын мұндай қуобылысты да бақылауына оның мысалдарды қазақтың ауыз екі сөйлеу тілінен алғандығы себеп болған.

Транспозициялық қуобылыстың бұдан кейінгі фиксациясын профессор Т.Қордабаевтың 1953 жылы шыққан "Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы" атты монографиясынан көреміз. Еңбек "шақ категориясына байланысты ірілі-уақты мәселелердің барлығын шеше қоймағанымен", онда қазақ тіліндегі шақ түрлері, олардың көрсеткіштерінің қолданылуы аясы, классификациясы сияқты жайлар алғаш рет кең түрде көрсетіліп кеткен болатын. Осылардың қатарында шақтық мағыналардың контексте көрінуі де қысқаша айтылады. "Кейде белгілі бір формада тұрған етістіктің қай шақта болған іс-әрекетті білдіріп тұрғандығын ашуға тұтас бір сөйлемнің өзі жеткіліксіз болатындығы, оның мағынасы алдыңғы бір-неше сөйлемдер арқылы ғана дұрыс танылатындығы, не белгілі бір шақтың көрсеткіші болатын формаға ие болып тұрған сөздердің басқа бір сөздермен синтаксистік бірлікте тұрған жағдайда өзі-не тән шақтық мәнінен айрылып қалатыны немесе шақтық көрсеткіштердің ешқайсысының тобына қосылмайтын өзінде шақтық мән жоқ сөздердің контексте белгілі бір шақты білдіретіндері тілімізде жиі кездесіп отыратын фактілер. Мысалы, "Уқсата білген адам бұл жерден мол өнім алады екен". "Экскваторлар жерді қырға жө-

неледі. Осы кезде марш ойналып кетеді" (С.Мұқанов) дегендердегі іс-әрекеттерді осындағы үзінді бойынша алғанда, өткен уақытта болған іс-әрекеттер деп түсінуге де, алдағы уақытта болатын іс-әрекеттер деп түсінуге де болады. Екеуінің қайсысына жатқызылса да теріс дей алмаймыз. Өйткені бұл сөйлемдердегі іс-әрекеттердің шағы олардың алдыңғы айтылған сөйлемдер арқылы ғана анықталады".¹

Өрбір шақ формасының транспозициясына арнайы тоқталу еңбектің негізгі мақсаты болмағандықтан, бұл еңбекте тек кейбір қушылыстарға ғана түсініктеме берілген.

А.В.Бондаренко орыс тілінде де шақ формаларының ауыспалы қолданылуы әлі толық зерттелінбегендігін, көптеген сурақтарының шешілмегендігін айтады: "В области переносного употребления времен многие вопросы еще не изучены. 1. Не определен результат взаимодействия значения грамматической формы и значения контекста, - в частности, не выяснено, какое влияние оказывает контекст на реализацию грамматического значения временной формы. 2. Недостаточно точно определен круг тех явлений которые охватываются понятием "переносное употребление времен".²

Өр шақ тұлғасының транспозициясының заңдылықтарын айқындаудың қазақ тілі грамматикалық стилистикасы үшін де қажеттілігі сөзсіз.

Транспозиция қушылысын алдымен мына екі қолданыспен шатастырмаған жөн.

1. Т.Қордабаев. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясы. А., 1958, 94-б.

2. Бондаренко В.В. Вид и время русского глагола. М., 1971, стр. 130-131.

1. Бір шақ ішіндегі формалардың бірін-бірі алмастыруы. Бірақ бұдан мұндай конструкциялардағы мағыналық ренк айырмашылығы жоққа шығады деген ұғым туғызуға болмайды.

2. Ауыспалы шақ деп аталып жүрген формалар. Мысалы; а) барамын - контекске қарай осы шақты немесе келер шақты білдіреді; ә) келетін - контекске байланысты бірде келер шақ, бірде өткен шақ мағынасын береді. Бұл формалардың мағынасы да негізгі мағына деп есептеледі.

Сонымен, транспозициялық қуылысқа бір шақ формаларының екінші шақ тулғасының функциясын атқарып, соның мағынасын беруін жатқызамыз.

Өткен шақ тулғалары сөйлеуші іс-әрекет, қимыл болашақта міндетті түрде болады, іске асады деп есептеген жағдайда келер шақ мәнінде қолданылады. Мысалы:

"Машинаның моторы өшіп қалды.

- Енді біттік, - деді шофер кабинаның есігін сарт жауып жерге түсіп жатып". (Н.Әбуталиев).

"Оңбаған жолға аяқ басқаныңды таңертең-ақ білгем. Құрыдық енді, оңбаған сорлы..." ("Мың бір түн", II-том).

Көрсетілген мысалдардағы келер шақ мәнін беріп тұрған жедел өткен шақ формалы сөздер "қуысың, бітеміз" түрінде болса, сөйлемнің экспрессивтілігі сөз жоқ әлсіреп еді.

Өткен шақ формаларының мағыналық қырларын контексте нақтылы айқындауға болады. Фактілер көрсеткендей, бұл тулғалар сөйлемде осы және келер шақ мәндерін беріп, ауысып қолданыла алады. Мұндай ауыспалы қолданыс ауыз-өкі сөйлеуде, диалог, монологта, көркем шығармалар тілінде кездесіп отырады. Етістіктің өткен шақ формаларының транспозициясы стиль таласынан туындайды. Осындай

жағдайларда шақ формаларын ауысып қолдану қажеттілігі сезіледі, онсыз түрлі стильдік реңктерді, эмоцияларды беру мүмкін болмай қалады. Сондықтан да шақ формаларын тек өз мағынасында ғана қолданудың осындай кемшілік жақтарын ескерген жөн. Кейбір суреттеулердегі табиғат көріністерінің жаңды бейнесін шақ формаларының ауыспалы қолданысына беру мүмкін емес.

Өткен шақ формалары контекске байланысты келер шақ мәнінде қолданыла алады. Бұл жағдайда болашақта орындалатын іске сенімділік мағынасы байқалады. Мысалы:

-Еһе, сенің мына басыбайлы шоферің не бітірген. Осы уаққа дейін аккумуляторды неғып ауыстырмаған,- деді.

-Бала ғой қайдан білсін.

-Онда далада қылдым дей бер". (О.Сәрсенбаев).

"Қап, кешіктік=ау,- деппін. Айранға да қарағамыз оқ, іле шығып жүре бердік". (Қ.Найманбаев).

"Сен қаш. Мен қудым,- деді Асхат" (Ш.Күмісбаев).

Мысалдардағы "кешіктік, қылдым, қудым етістіктерінің келер шақ мәнінде қолданылуы арқылы (кешігеміз, қаламын, қуамын) белгілі бір экспрессивтілікке қол жетіп тұр.

Ауыспалы қолданыс сұраулы сөйлемдерге де тән болып келеді:

"Енді не қылдық. дәрігер шақырайық" (Сикырлы шымылдық).

"-Ал белгіні байқамаса қайттік. Мүмкін емес". (Ш.Күмісбаев).

"-Ойлырмай, көз жастарың дайын тұрады=ау сендердің. Енді қайтіп жұбатты,- деді". (О.Сәрсенбаев).

"Енді не істедік, - деді Айдос. "Бекбатыр енді сақтанады" (Ш.Күмісбаев, "Соқ барабан").

"Не қыламыз, қайтеміз, қайтіп жұбатамыз, не істейміз" тәрізді келер шақ тулғасында келуге тиісті жоғарыдағы етістік формала-

рының белгілі бір стильдік эффектісінің бары дауысы. Мұндай қолданыс көркем шығармалардағы бір сарындылық пен құрғақ баяндауға, бір көрсеткіштің қайталана беру құбылысына урындырмайды.

Кейде өткен шақ формаларының мұндай ауыспалы қолданысынан кейіпкердің ішкі сезімі, жан күйзелісі, тебіренісі, болашақта істелуге тиісті әрекеттің жобасы байқалады. Жедел өткен шақ тулғасының осындай транспозициясы ауыз әдебиетінде де кездесіп отырады.

"Айналайын қарағым,
Қутты болсын тағасың.
Алла тағала жар болып,
Оңнан тұрсын самалың
Сен өлсең егер, мен күйдім
Жазым боп тайса табаның"

("Алпамыс батыр").

Жедел өткен шақ формаларының келешекте орындалуға тиісті іс-әрекетке толық сенімділік болмаған жағдайда болжалды келер шақ мәнін беру үшін қолданылатын жайлары да ушырасады:

"Сілтесем сілтедім, қайтесіңдер" (Сикырлы шымылдық).

"Қожа ойлады: «арайды, бұл ақшаға қозы алайын. Оны бір жыл бақтым, қой болды, кейін туды". («Ртегі»).

"Құтылсақ құтылдық, құтылмасақ тіпті болмағанда, қолға түсіреміз".

Келтірілген мысалдардағы жедел өткен шақ тулғаларын болжалды келер шақ формаларымен ауыстыруға болады. Екінші мысалдағы асты сызылған сөздерді шартты рай формасына да, болжалды келер шақ тулғасына қойып та өзгертуге болады. Мұндай конструкциялар айрықша екпін түсіп тұруымен ерекшеленеді.

Жедел өткен шақ тулғаларының кейбір транспозициялық қолданысында шарттылық мән де сезіліп тұрады. Контекстегі етістіктер арқылы жүзеге аспаған, бірақ жобаланған, туспалданған шарт мәнді қимылдар бейнеленеді. Мұндай конструкциялар да ерекше екпінмен айтылады.

"Оша алыс емес. Көрініп тұрған қырдан астыңыз, ар жағы Көкпекті". Жұрт айтты - көне берді". (Б.Майлин).

-Буйрық болды -орындайсыздар". (С.Сейфуллин).

Бұл мысалдардағы жедел өткен шақ тулғалы етістіктерді шартты рай формасына қойып айтуға да болады. Бұдан негізгі мазмұнға нұқсан келмейді (астыңыз - ассаңыз, айтты - айтса, болды - болса).

Өткен шақ формалары іс-әрекет қимылдың жаңды бейнесін беру үшін кейде осы шақ мағынасында да қолданылады. Өткен шақ тулғалары сөйлеу кезеңінде әлі аяқталмаған қимылды бере алады. Бұл жағдайда өткен шақ пен осы шақтың жақындығы байқалады. Мысалы: бір сәттік, бір дүркінді қимылдар өткен шақ формасы арқылы беріледі. Ондай қимылды тіпті "қазір" сөзін қолдану арқылы да осы шақта беру мүмкін емес (Қазір шар жарылды). Уақытты білдірудің грамматикалық және лексикалық амалдары әрқашан бір-біріне сәйкес келе бермейді.

Өткен шақ формаларының осы шақ мәнінде қолданысы келер шақ мағынасында қолданылуына қарағанда сирек ұшырасады. Мұндай конструкциялардағы қимыл көтеріңкі сыпатта болып, экспрессияны ұлғайта түседі.

- Рас, тез жетіңіз. Әйтпесе...

- Болды, - деді Мыңқыш. - Міне, аттандым. Өзің дайын тұр (З.Асабаев).

- Ал мен кеттім. Ержігітті іздеуге ("Сикырлы шам").
- Ендеше жумбағымды айтам.
- Ал тыңдадық (С.Кенжеқметов).
- Ойбай, баттым. Көмектесіңдер.

Жоғарыдағы мысалдардағы асты сызылған -ды өткен шақ тұлғалы етістіктердің барлығының мағыналарына ортақ сыпат - олардың іске аспаған әрі орындалмаған қимылды білдіруі. Бұл етістіктердің сөйлеуші өткен шақ тұлғасын пайдалану арқылы сөйлеу моментінде қолданып тұр. Алайда аттаңым, кеттім, тыңдадық, баттым етістіктерінің беріп тұрғаны осы шақтық мағына. Атталып барамын, кетіп барамын, тыңдап тұрмыз, батып барамын тұлғасында уғынылатын жоғарыдағы формалар сөйлем процесінде ықпалдалып, үнемделіп, әрі сөйлемге эмоциялық реңк беріп қолданылып тұр. Мұндай жағдайда екі түрлі мағынаға бір-бірімен соқтығысуын көреміз. Бірі контекст арқылы туындаған осы шақтық мәні де, екіншісі - етістік формасының өткен шақтық мағынасы. Осындай семантикалық элементтердің соқтығысуының нәтижесінде қимылдың өткен шақтық мәні ауыспалы әрі образды болып табылады. Іс-әрекет жүзеге асқан сияқты бейнеленеді, ал шын мәнінде қимыл осы шақ мәнін беру үшін жұмсалып тұр. Грамматикалық форманың шақтық мәні мен контекст мағынасы арасындағы осындай соқтығыстың маңызды нәтижесі ретінде қимылды өткен шаққа жатқазу мағынасының әлсіреуін айтуға болады. Грамматикалық форманың мағынасы контекстен туындайтын негізгі денотативті мағынаның коннотативті реңкіне айналады.

Өткен шақ тұлғаларының осы шақ мәнінде қолданылу жағдайы ауыз әдебиеті шығармаларында да кездеседі. Мысалы:

'Айналайын жеңеше=ау,
мінезің еді өзгеше=ау.

Сапар тарттым алысқа

Барасың қайда демеші=ау.

(Батырлар жыры).

"Талап қылдым жеңеше=ау,

Осылай қиыл қылмаққа.

Тұлпар мініп жол тарттым.

Басымды жолға салмаққа.

(Батырлар жыры).

Бұл үзінділерде кейіпкердің қоштасу сәті бейнеленген.

Алайда оның аттану алдындағы өзінің соңғы қоштасу сәтіндегі сөзінен шақ формаларын алмастырып пайдаланғанын байқаймыз. Персоналдың бұлай айтуына алдағы болатын іске бекем сен байлауы, оның іске асуына күмәнсыздығы, толық сенімділігі себеп болып тұр. Сондықтан да Сапар тарттым, жол тарттым конструкцияларын кейіпкер әдейі қолданып тұр. Бұл сөздердің сапар тарттып барамын, жол тарттып барамын мәнінде ұғынылып тұрғаны айқын.

Өткен шақ формаларының транспозициясы жайлы айтқанда айта кететін тағы бір мәселе - бұл тұлғалардың басқа рай мағынасын беруге де қабілеттілігі. Біз жоғарыда өткен шақ тұлғаларының шартты рай мәнін берудегі кейбір қолданыстарын айтып кеткен болатынбыз.

Ендігі тоқталмағмыз - өткен шақ формаларының императив мәнін беруінің кейбір жағдайлары.

- Күресейік, - деймін.

- Күрессек, күрестік. Жығығанымыз жыққанымызды елу қадам жерге арқалап баратын болсын (Қ.Найманбаев).

- Ал, батырлар, алға тарттық,- деді де ол машинасымен ілгері жүріп кетті (Е.Қазбеков).

Бұл мысалдардағы күрестік, тарттық жедел өткен шақ тулғалы етістіктерден императивтің көпше I жақтық мағынасының барлығын да байқауға болады. Көрсетілген етістіктердің күресейік, тарттайық мәніндегі функциясының басым екендігін ұғыну қиын емес. Ескерте кететін нәрсе - бұл етістіктерді ауыспалы келер шақ тулғасына да қойып айтудың болатындығы. Алайда императив формасына да, индикативтің ауыспалы келер шақ тулғасына да ортақ нәрсе - қимылдың әлі жүзеге аспауын білдіруі. Осылай екі жақты ұғынуға болатын осы типтес конструкциялар тілімізде кездесіп отырады. Мұндай қолданыстар ауыз екі сөйлеу тілі мен көркем шығармалардағы кейіпкерлер тіліне тән болып келеді.

Өткен шақ формаларының транспозициясын бақылау кезінде атап кететін жайт - мұндай ауыспалы қолданысқа бұл формалардың ішінде әсіресе жедел өткен шақ тулғаларының бейімділігі. Бұндай ерекшелік жедел өткен шақ формасының функционалды - семантикалық потенциалының кендігімен байланысты.

-ған, -ып тулғалы бұрынғы өткен шақ формаларының да сирек те болса ауысып қолданылу қушылығы ушырасып отырады.

-ған формалы етістіктер кейде ауыспалы осы шақ мәнінде қолданылады. Бұл форма арқылы өткен уақытта болған, әл нәтижесі сөйлеу моментіне тән амал, іс-әрекеттер бейнеленеді. Бірақ бұл форма арқылы бейнеленген қимыл нәтижесі әрқашан сөйлеу моментіне сай келе бермейді. Осы шақ мәнін берудегі қолданысында бұл формалар оқиғаның, қушылықтың сыпатын беріп отырады, -ған өткен шақ тулғасы әсіресе сөйлеу кезеңінде, табиғат көріністерін беруде жиі қолданылады. Табиғат көріністерін көз алдына келтіріп

суреттеу арқылы сөйлеуші тыңдаушының да сол құбылысты өзіндей елестетуге тырысады. Сол үшін де оқиғаларды жаңа болып жатқандай суреттейді:

"Бақайының арасын шұқлаумен отыр. Көзі шарасынан шығып кеткен". (Ш.Күмісбаев).

"Маңдайындағы жыра-жыра әжімнен шып-шып тер шығып тұр. Басындағы киіз қалпағы бір шекелеп қисайып кеткен" (Ш.Мұртазаев).

Мысалдардағы -ған өткен шақ тұлғалы етістіктер осы шақ формаларындағы етістіктермен қатар қолданылып тұр. Осындай қолданыстар арқылы контекстің осы шақтық мағынасы айқындала түседі.

-ған формасы арқылы бұрын болған оқиғалар сөйлеушінің көз алдында етіп жатқандай бейнеленеді. Бұндай қолданыс көркем шығармаларда шегіністерде, кейіпкерлер естеліктерінде жиі кездеседі.

-ған өткен шақ формасы осы шақтағы қимыл, әрекеттерді білдірумен бірге өзінің негізгі категориялы мағынасын жоғалтпайды, тек белгілі бір контексте ғана осы шақтық мәнінде қолданылады, негізінен өткен шақта болған амалды білдіреді. Сондықтан да оның мағыналық ерекшелігінің осындай екі жақты сипатын ұмытпау керек. Бұл форманың грамматикалық табиғатының мұндай қасиетін кезінде Н.К.Дмитриев айтып кеткен болады.

-ып, / -п, -п). тұлғалы өткен шақтық өзінің функционалдық сипатына байланысты транспозициясына ушырауы өте сирек.

-Күс атқан біреу шығар.

-Кім білікті. (Ш.Күмісбаев).

- Өзіне қолбала етіп ұлмақ шығар.

- Сөйлепсің. Мен де адам емеспін бе. Кіне қоятынымды қайдан білдің. - деді Бихат ашуланып (Ш.Күмісбаев).

Бұл мысалдардағы -ып/ -іп, іп/ өткен шақ тұлғалы етістіктерді ауыспалы осы шақ формасына қойып та /біледі, сөйлейсің/ алмастырып айтуға болады. Өткен шақ тұлғасында айтылуында бұл етістіктер арқылы контекске стильдік реңк беріліп, ондағы эмоциялық пен экспрессивтілік ерекше сезіліп тұр.

Сонымен, өткен шақ формаларының транспозициялық қуылысын байқағанымызда, оның тілімізде кездейсоқ сыпат алмайтындығын көреміз. Формалар қызметінің ауысуы түрлі мағыналық реңктердің тууына, экспрессивтіліктің улғасына алып келеді. Шақ тұлғалары транспозициясының тіліміздің қолданылу аферасының кеңеюіне мүмкіндік туғыза алатын, өзіндік орны бар қуылыс екеніне жоғарыдағы фактілер мысал бола алады. Бұл қолданыс қимыл іс-әрекетті көркем берудің бір құралы ретінде қызмет етеді.

Етістіктің шақ формаларының ауыспалы қолданысын зерттеу қазақ тілінің грамматикалық стилистикасы үшін де пайдалы болып тасыйады. Грамматикалық қуылыстардың осындай стильдік аспектісін зерттеу шақ формаларының қолданылу ерісін нақтылы айқындауға мүмкіндік береді. Етістіктің шақ формаларының транспозициясы, грамматикалық форманың мағынасының контекст мағынасына сай келмеуі қазақ тілінде де орын алған қуылыс. Шақ формалары транспозицияға түрліше бейімділігімен сыпатталады. Өткен шақ тұлғаларының ішінде ауысып қолдануға бейімі -ды өткен шақ формасы. Бұл форма контексте осы және келер шақ мағыналарын бере алады.

Шақ формаларының транспозициясы ерекше экспрессивтілік және эмоцияналдықпен сыпатталады. Мұндай ерекшелік форманың грамматикалық мағынасы мен контекст арасындағы қайшылықтан туындайды.

Метод. план 1986, поз.58

Составитель: ТУЙМЕБАЕВ Ж.К.

МЕТОДИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА ПО ТЕМЕ "КАТЕГОРИЯ ПРОШЕДШЕГО
ВРЕМЕНИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

(для студентов филологического факультета)

Подписано в печать 26. 06.86.

Формат 60x84 1/16

Объем 2 п.л.

Тираж 200 экз.

Заказ № 4363 Цена 30 коп.

г.Алма-Ата, ул.Тимирязева, 46, КазГУ

Типография оперативной печати производственного объеди-
нения полиграфических предприятия "КИТАП" Государственного
комитета КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной
торговли.

г. Алма-Ата, ул.К.Маркса, 15/1.